

**ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԹԱԳԱԺԱՌԱՆԳՆԵՐԻ
ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ**

III դ. Հայաստանում Սասանյան գահաժառանգների կառավարման հիմնահարցին անդրադարձել են տակավին XIX դ.: Հետագայում Հ. Աստուրեանը, Կ. Թումանովը, Հ. Պերպերյանը, Մ. Լ. Շոմոնը, Ս.Երեմյանը, Գ.Սարգսյանը, Ռ.Մանասերյանը և այլք փորձել են ճշտել խնդրո առարկա իրողության ժամանակագրական սահմաններն ու քաղաքական բովանդակությունը: Ընդհանուր առմամբ նշված ուսումնասիրողները Հայաստանում Սասանյան արքայազների գահակալության շրջանը նույնացրել են Մ.Խորենացու առաջադրած «ժամանակս անիշխանութեանն»¹ եզրույթով հասկացվող տասնամյակների հետ՝ թվագրելով այն Մեծ Հայքում Արշակունիների գահակալության ժամանակավոր անկումից՝ մինչև Տրդատ III Արշակունու գահակալությունը²: Գրեթե բոլոր դեպքերում խնդրո առարկա երևույթը բացատրվել է իբրև նվաճված Մեծ Հայքում պարսկական տիրապետության ամրապնդման միջոց: Մինչդեռ անտեսել կամ թերագնահատել են այն քաղաքական դրդապատճառները, որոնք պաշտոնական Տիգրանին մղում էին նվաճված Հայաստանի կառավարումը հանձնել բացառապես Սասանյան գահաժառանգներին:

Այս հոդվածի շրջանակներում կփորձենք պարզել, թե վաղ սասանյան ռազմավարչական համակարգում գահաժառանգներին վերապահված ինչ բացառիկ դերով էին պայմանավորված Մեծ Հայքում նրանց նշանակումները, համահո՞ւմ էին արդյոք «ժամանակս անիշխանութեանն» և «Հայաստանում Սասանյան թագաժառանգների գահակալության շրջան» հասկացությունները:

Սասանյան գահաժառանգներն իբրև «արքայից հետո երկրորդ»

Հայտնի է, որ Սասանյաններն Իրանի գահին տիրացել էին որպես տոհմ, որի միասնությունը նրանք մշտապես ընդգծում էին: Այդ պատճառով էլ, թվում է, գահաժառանգության հարցում տիրապետող պետք է

¹ Խորենացի 1913. II, ՀԵ:

² «Անիշխանության ժամանակ»-ի տևողության մասին հայ մատենագիրների տվյալների համեմատական աղյուսակը տե՛ս Սարգսյան 1965: 91:

դառնար նահապետական սկզբունքը: Մինչդեռ Արտաշիր I-ը, ով ուներ ավագ եղբայրներ¹, գահաժառանգ հայտարարեց Արշակունիներից սերող Միրոդ թագուհուց ունեցած որդուն՝ Շապուհին: Գահի փոխանցման հաստատագրված մեխանիզմների բացակայության պայմաններում Արտաշիրը կայացրած վճիռը հիմնավորելու և գործնականում ամրապնդելու նպատակով փորձել է շաղկապել նախորդ իրանական հարստությունների օրոք գործածված տարատեսակ ծիսական և իրավաքաղաքական մեխանիզմները: Մասուդիի վկայությամբ Արտաշիրը «գնահատում էր նրան (Շապուհին-Ա.Մ.) որպես իր բոլոր որդիների մեջ ամենաազնվազարմի, ամենախոհեմի, ամենաքաջի և ամենահաջողակի» և մեծամեծերի մի հավաքի ժամանակ հայտարարել է իր հաջորդը²: Սրանից ակնհայտ է, որ. ա) Շապուհի ընտրության գործում վճռորոշ են եղել նրա անձնական որակները, բ) Արտաշիրը փորձել է իր ընտրությունն օրինականացնել՝ գահաժառանգին հանդիսավորապես ներկայացնելու (*ἀνάδειξας*) հին աքեմենյան կարգը վերակենդանացնելու միջոցով: Ինչպես երևում է, նույն նպատակին են ծառայեցվել նաև, այսպես կոչված, «*pasāgrīw*»-ի՝ «արքայից հետո երկրորդ»-ի հաստատության առանձին բաղադրատարրերը: Այդ նպատակով Արտաշիր I-ը, պաշտոնական աստիճանակարգության մեջ «արքայից հետո երկրորդ»-ի դիրքը Աքեմենյանների օրինակով վերապահելով բղեշխներին, պատկերազրական տեքստերում, ինչպիսիք սասանյան ժայռաքանդակներն են, այն արժևորել է դինամիկ իմաստով և վերապահել է գահաժառանգին:

Առաջին անգամ դա արտահայտվել է ինվեստիտուրայի թեմայով ստեղծված Նախշ-ի Ռաջափ III³ և Փիրուզաբադ II⁴ ժայռաքանդակների վրա, որտեղ, իրենից հետո պատկերվելու պատիվը վերապահելով որդուն, Արտաշիրը, ինչպես Դարեհ I-ն ու Քսերքսես I-ն իրենց պերսեպոլիսյան հարթաքանդակների վրա⁵, պարզորոշ ազդարարում էր, թե ով է լինելու Իրանի ապագա տիրակալը: Իսկ իր գահակալության վերջերին ստեղծած Փիրուզաբադ I⁶ ժայռաքանդակի վրա Արտաշիրն իրենից հետո պատկերել է տվել Շապուհին՝ Արտավան V-ի մեծ վեզիրին ձիուց ցած տապալելիս⁷:

¹ al-Tabarī, 1999: 8.

² See Shahbazi 2002.

³ Hinz 1969: 122, Tafel 57.

⁴ Hinz 1969: 121, Tafel 56.

⁵ Меликян 2013. 104, рис. 1, 107, рис. 2, 3.

⁶ Hinz 1969: 117, Tafel 51.

⁷ Փիրուզաբադ I-ի հորինվածքի այլընտրանքային մեկնաբանությունները տե՛ս Φαρrox 2009. 198-199. Grabowski 2011: 207-233: Soudavar 2009: 427, n. 30.

Այսպես նա թափանցիկ ի ցույց է դրել Արշակունիների տիրապետության անկման գործում որդու ունեցած անմիջական մասնակցությունը:

Սակայն հայտնի է, որ գահաժառանգների քաղաքական դիրքերի ամրապնդման վերոնշյալ քարոզչական միջոցը Աքեմենյան տերության մեջ ի զորու չեղավ ապահովելու գահի սահուն անցումը¹: Հավանաբար դրա գիտակցումով է, որ Արտաշիրը «արքայից հետո երկրորդ»-ի դիրքերի ամրապնդման վաղաքեմենյան քարոզչաձևը փորձել է լրացնել պարթևական փորձով՝ թագաժառանգին համապետական բնույթի ռազմական գործառույթ և տերության կազմում իբրև ոստան ռազմավարական նշանակություն ունեցող երկրամաս տրամադրելով²:

Առաջին հայացքից գահաժառանգ Շապուհի կրած զորապետական գործառույթի վերաբերյալ առաջադրվող դրույթը հակասում է վաղ սասանյան տերության ռազմական կազմակերպության մասին գոյություն ունեցող պատկերացմանը: Դրա համաձայն, Իրանի ռազմական գործակալությունը ստեղծվել է տակավին Աքեմենյան դարաշրջանում և հետագայում ժառանգվել է պարթև Արշակունիների, ապա և Սասանյանների կողմից³: Շապուհ I-ի Քաաբա-ի Զարդուշտի (ՏՔԶ) և Ներսեհի Պայկուլեի (ՆՔԻ) արձանագրություններում Իրանի սպարապետի (*Erān-Spāhbed*) պաշտոնով անձանց հիշատակությունները, թվում է, մեկընդմիջտ բացառում են վաղսասանյան գահաժառանգների ռազմական գործառույթների հնարավորությունը: Սակայն սա կլինի բավական *apriori* գնահատական, քանի որ այնքան էլ հստակ չէ, թե ինչ է ներկայացրել իրենից *Erān-Spāhbed*-ի պաշտոնը պարթևական դարաշրջանում, և ինչպիսին է այն ժառանգվել վաղսասանյան պետական համակարգի կողմից: Այս առումով ուշագրավ է, որ Արտաշիր I-ի հոր՝ Պապակի արքունի ցուցակում *Spāhbed* պաշտոնյա հիշատակված չէ, իսկ Արտաշիր I-ի արքունի ցուցակում *Spāhbed* Ռախշը հիշատակված է միայն XVII տեղում՝ Արտաշիրին հպատակ չորս արքաներից, Պապակի մայր Դինակից, Արտաշիրի մայր Ռոդակից, Պապակի դուստր և «թագուհիների թագուհի» Դինակից, Բդեշխից, հազարապետից ու Իրանի ամենաանվանի տոհմերի ներկայացուցիչներից (*wuzurgān*) հետո⁴: ՏՔԶ-ի Շապուհ I-ի արքունի ցուցակում *Erān-Spāhbed*-ը

¹ Меликян 2013: 109-114.

² Մելիքյան 2002: 24-26:

³ Хуршудян 2003: 164. Էդ. Խուրշուդյանը հավանական է համարում, որ հայերեն սպարապետ բառը վաղմիջինպարթևերեն (*Ք.ա. II – Ք. Հ. II դդ.*)

**spāδpet* բառի ադապտացիան է (Хуршудян 1992: 178): Դա ընդունում է նաև Ա. Մուշեղյանը (Մուշեղյան 2007: 266, ծան. 5):

⁴ Sprengling 1953: 18.

ընդհանրապես բացակայում է: Նրա փոխարեն ցուցակի XII տեղում հիշատակված է հեծելազորի պետ (միջ. պարսկ.՝ *a'sppty*, պարթ.՝ *a'sppty*) Պերոզը¹: ՏՔՀ-ի երեք արքունի ցուցակներում *Ērān-Spāhbed*-ի «էպիզոդիկ» դիրքը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ պարթևական դարաշրջանից եկող իներցիայով վաղ սասանյան փուլում էլ բանակի ղեկավարությունը գործնականում իրականացրել են պարսից արքաներն ու գահաժառանգները: Ուղղակի թե անուղղակի այս իրողությունը հաստատում են գրավոր աղբյուրները²: Կարելի է կարծել, որ Արտաշիր I-ի և Շապուհի կառավարչակցության շրջանում՝ 240-242թթ., հավանաբար ավագ վեհապետի վատառողջության պատճառով իրանական տերության ռազմական կյանքի ասպարեզն ամբողջապես տրամադրված էր նրան³:

Գահաժառանգ Շապուհը «Հայաստան»-ի կառավարիչ

Գրավոր և պատկերագրական նյութերից ակնհայտ է, որ Արտաշիրը յուրացրել է գահաժառանգի դիրքերի ամրապնդման պարթևական փորձի նաև երկրորդ՝ տերության ռազմաքաղաքական ակտիվ ճակատային տեղամասում հատուկ ուստանի տրամադրման բաղադրամասը: Հիմնախնդրի լուսաբանության առումով սկզբունքային նշանակություն ունի «Մանիի Քյոլնյան ժողովածուն», որտեղ կարդում ենք. «Ես դարձա քսանչորս տարեկան այն տարում⁴, երբ Պարսից արքա Դարի Արտաշիրը գրավեց Հաթրա քաղաքը, որում Փարմուդի (Նիսան) ամսի 8-րդ օրը (240թ. ապրիլի 12) արքա Շապուհի՝ իր որդու գլխին դրեց ավագ դիադեման»⁵:

Միանշանակ է, որ Մանիի վերոնշյալ հաղորդման մեջ խոսքը Արտաշիրի կողմից որդուն կառավարչակից հայտարարվելու մասին է: Սակայն տվյալ դեպքում ուշադրություն է պահանջում հեղինակի՝ «(Ար-

¹ Ա.Մուշեղյանը *asppty* բառը թարգմանում է «սպարապետ» (Մուշեղյան 2007: 266), մինչդեռ իրավացի պետք է համարել Մ.Շապրենգլինգի թարգմանությունը այն է՝ «Horse-lord», այսինքն՝ հեծելազորի պետ (Sprengling 1953: 19):

² Herodianus, V, 5-6; SHA, Alexander Severus, LVI. 7; Ibid. , Gordiani tres, XXVII. 5. Խորենացի Մ., II, 2է:

³ Hinz 1969: 145-152; Shahbazi 2002.

⁴ Մանին ծնվել է 216թ. ապրիլի 14-ին (*Acta Iranica*, 9 (1975), vol. II, p. 1; Sundermann 2009): Հետևաբար՝ վերը նշված թվականը համապատասխանում է 239թ. ապրիլի 14-ից մինչև 240թ. ապրիլի 13-ն ընկած ժամանակահատվածին: Այս թվականն է ցուցում նաև «Օգոստոսների պատմությունը» (SHA, Gordiani tres, XXVI):

⁵ Herichs and Koenen 1970: 120; Henrichs 1979: 339-367; Sundermann 1986: 49.

տաշիրը) արքա Շապուհի՝ իր որդու, գլխին դրեց ավագ դիադեման» ձևակերպումը: Նախադասության կազմության մեջ գահաժառանգի համար իբրև որոշիչ գործածված «արքա Շապուհ» արտահայտությունը պարզորոշ փաստում է, որ նախքան հոր կողմից Իրանի կառավարչակից վեհապետ թագադրվելը Շապուհն արդեն կրել է արքայական տիտղոս, հետևաբար՝ նաև հպատակ արքայի պատվանշան՝ «կրտսեր դիադեմա»: Ըստ այդմ՝ կասկածից վեր է դառնում այն, որ գոյություն է ունեցել ինչ-որ մի տարածք, որտեղ Շապուհի արքայական տիտղոսը ներդաշնակել է տերության գահաժառանգի կարգավիճակի և դրա հետ կապված զորապետական գործառույթի հետ: III դ. երկրորդ քառորդին պարսկա-հռոմեական և պարսկա-հայկական հակամարտությունների վերաբերյալ մեր պատկերացումները, հատկապես առաջին Սասանյանների արևմտյան ուղղությամբ դրսևորած տարածքային հավակնությունները՝ հիմք են տալիս պարսից գահաժառանգի ոստանը փնտրելու երեք երկրների սահմանագլխին: Մեր խորին համոզմամբ Շապուհի ենթադրվող արքայական իշխանությունը կայացել է մասնավորապես Հայաստանի հարավային՝ Տավրոսյան լեռնաշղթայի երկայնքով ձգվող Անգեղտուն (*’Ιγγηλνή*), Մեծ Ծովք (*Σοφηνή*), Արզան (*’Αρζανηνή*), Կորդուք (*Καρδοουηνή*), ինչպես նաև վերջինիս սահմանակից Ծավդեք (*Ζαβδικηνή*) երկրամասերում, որոնք հռոմեական աղբյուրներում հիշատակվում են «*regiones transtigritianas*» անդրտիգրիսյան գավառներ» ընդհանրական անվամբ²: Ավրելիուս Վիլտորն այդ տարածքը բնութագրում է «մեզ (հռոմեացիների-Ա.Մ.) համար կարևոր հողեր» արտահայտությամբ³ դրանով իսկ ակնարկելով երկրամասի համազոր նշանակությունը նաև պարսիկների համար: Իսկ Ամմիանուսը, արտահայտելով իր զայրույթը Հովհանուս կայսեր կողմից 363թ. անդրտիգրիսյան գավառներն ու հարակից շրջանները պարսիկներին հանձնվելու կապակցությամբ, գրում է. «Հարկ էր, որ մենք տասն անգամ մարտնչեինք՝ նախքան այդ պահանջներից մեկը կատարելը»⁴:

Ոչ բոլոր ուսումնասիրողներն են նկատել պարսիկների կողմից անդրտիգրիսյան գավառների վաղ բռնակցման փաստը: Իսկ ովքեր էլ որ նկատել են, պարսիկների կողմից դրանց յուրացումը տեղադրել են հայ մատենագիրների հիշատակած Խոսրով II արքայի սպանությունից հետո և գնահատել իբրև պարսից տիրապետության տակ հայտնված Հայաստա-

¹ Herodianus, VI, 2. 1-2; VI, 4.5; Dio Cass., LXXIX, 40. 4: Shahbazi 2001, pp. 62-64; Dignas and Winter 2007: 53-56.

² Ammianus, XXV. 7, 9.

³ Avrelius Victor, XXXIX.

⁴ Ammianus., XXV, 7, 10.

նից միակողմանի անջատման արդյունք¹: Սակայն մի շարք իրողություններ ստիպում են մեզ չհամաձայնել այդ կարծիքին: Նախ՝ ասորի մատենագիր Մշիխա Ջեխան պարզորոշ փաստում է, որ մինչև Արտավան V Արշակունու դեմ վճռական գոտեմարտը, հավանաբար 223թ., Արտաշիրը Ադիաբենեի արքա Շարհատի և Քարքա Սլոխի արքա Դոմիտիանի հետ նվաճել է Միջագետքը, Բեյթ-Արամայեն, Բեյթ-Ջաբդեյը (հայ. Ծավդեք) և Արզուն (հայ. Արզան)²: Ֆարկին-Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության մեջ էլ հեղինակը հիշատակում է Ֆարկինի, իսկ եթե արձանագրության մեջ առկա «*ἡ πολιτείας ὑμῶν* - ձեր համայնքը»³ արտահայտությունը հասկանանք հելլենիստական ժամանակի իմաստով, ուրեմն՝ ողջ Մեծ Ծոփք գավառի ապստամբության և պարսիկներին⁴ հարելու մասին: Վերջապես վերոնշյալ կարծիքի դեմ է խոսում հայկական Միջնաշխարհի հետ անդրտիգրիսյան նահանգների հյուսիսային սահմանների անկանոնությունը, որն արձանագրված է «Աշխարհացոյց»-ում և Բ.Հարությունյանի իրավացի դիտարկմամբ պայմանավորվել է IIIդ. հայ-պարսկական հակամարտության ելևէջումներով⁵: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ հարավհայկական գավառների նվաճումը կատարվել է տակավին Արտաշիր I-ի օրոք և կրել է ոչ թե նվաճված Հայաստանից միանվագ բռնանջատման, այլ փուլային բռնազավթման բնույթ: Հատկանշական է, որ 298թ. Մծբինի պարսկա-հռոմեական բանակցություններում «անդրտիգրիսյան» կոչված հայկական գավառների հարցը քննարկվում էր Մեծ Հայքի վերամիավորումից անջատ, և որ Հռոմը դրանք ստացավ ոչ թե հայերից՝ իբրև Հայաստանի վերամիավորման գործում ունեցած մեծ ներդրումի հատուցում, այլ պատերազմում պարտված պարսիկներից՝ իբրև անեքսիա: Դա լրացուցիչ խոսում է այն մասին, որ Անգեղտունը, Մեծ Ծոփքը, Արզանը՝ հարակից գավառներով, Կորդուքն ու Ծավդեքը պարսիկների կողմից նվաճվել են Մեծ Հայքի՝ Տավրոսից հյուսիս ընկած բուն տարածքներից վաղ, և որ դրանք պարսից տիրապետության տակ մինչև 252/253թթ. Հայաստանի վերջնական նվաճումը ունեցել են առանձին վարչամիավորի կարգավիճակ: Շատ հավանական է, որ պարսիկների կողմից նվաճված վերոնշյալ գավառները նրանց վարչական տերմինա-

¹ Հարությունյան 1982: 82:

² Մշիխա Ջեխա, 1976: 82-83: Համեմատի՛ր The Chronicle of Arbela, 8:

³ Саркисян 1960: 81

⁴ Մելիքյան 2008: 135:

⁵ Հարությունյան 2001: 139, 174, 208-211:

բանությանը կոչված լինեն «Հայաստան» անվամբ¹, և դրա հիման վրա է, որ դարեր անց Տաթարին, ալ Յակուբին, Բալամին ու Իբն-ի Ատիրը Հայաստանի հպատակեցումը վերագրել են Արտաշիր I-ին²՝ առանց խորամուխ լինելու, որ ենթադրվող պարսկական «Հայաստանը» բնավ էլ նույնական չէ Մեծ Հայքին:

Հայաստանից բռնազավթված մասերում Շապուհի գահակալության օգտին ամենածանրակշիռ փաստարկը տալիս է Մեծ Հայքի Զարեհավան գավառում՝ Սալմաստից ոչ հեռու ստեղծված Ժայռաքանդակը: Այս հուշարձանի համակողմանի քննությունը թույլ է տալիս հաստատապես ասել, որ այն պատկանում է ոչ թե «հաղթանակի», այլ ինվեստիտուրայի ժանրին և ստեղծվել է 272թ. Հայաստանի Սասանյան կառավարիչ Որմիզդ-Արտաշիրի կողմից: Հուշարձանի վրա ներկայացված են Սասանյան առաջին երկու տիրակալների կողմից իրենց գահաժառանգներին արքայական իշխանությանը պսակելու միանման տեսարաններ³: Ժայռաքանդակի ձախակողմյան պատկերախմբում հեծյալ դիրքով պատկերված է Արտաշիր I-ը, իսկ նրա դիմաց հետիոտն դիրքով ներկայացված է Շապուհը՝ մազերի ինքնատիպ ոտուցիկ հարդարանքով և իրանական հագուստով: Երկուսն էլ պատկերված են աջ ձեռքերը իրար մեկնած, մի դիրքով, որը կատարելապես համապատասխանում է սասանյան ինվեստիտուրային քանդակների «տալու-ստանալու» պատկերագրական սխեմային: Ճիշտ է, քանդակագործը փոխանցվող առարկան «թաքցրել է» Արտաշիրի ձիու գլխի հետևում, սակայն Սալմաստի Ժայռաքանդակի երկու պատկերախմբերի ընդհանուր սիմետրիայից կարող ենք ասել, որ ինչպես աջակողմյան պատկերախմբում, այստեղ ևս Արտաշիրի կողմից գահաժառանգին հանձնվող առարկան օղակ է: Ընդ որում՝ հատկանշական է, որ այն ժապավենազուրկ է՝ նման Սասանյան վեհապետների կողմից իրենց հպատակ արքաներին շնորհվող կամ էլ Սասանյան գահաժառանգների կողմից ի տես հանվող օղակներին: Իսկ քանի որ օղակը ոչ թե ինվեստիտուրայի ծեսում իրապես շնորհվող պատվանշան էր, այլ այդ ծեսի

¹ Համեմատելի փաստ է օրինակ այն, որ Դիոկղետիանոս կայսեր վարչական ռեֆորմի արտահայտությունը հանդիսացող «Վերոնյան ցուցակ»-ում և Պողեմիոս Սիլվանի՝ IV դ. վերջերին ստեղծած «Laterculus»-ում Հռոմեական կայսրության վարչական համակարգում հիշատակված են «Մեծ Հայք» անունով նահանգներ (Ադոնց 1987: 101-104), թեև ակնհայտ է, որ դրանցում խոսքը ոչ թե բովանդակ Մեծ Հայքի, այլ նրա՝ հռոմեական տիրապետությանն անցած արևմտյան գավառների մասին է (Մելիքյան 2006ա: 116):

² Shavarebi 2014: 126.

³ Մելիքյան 2016: 55, 163:

գեղարվեստական կերպավորման ժամանակ գործածվող խորհրդանշական տարր¹, միանգամայն արդարացված կլինի այն շնորհելու տեսարանը Մանիի ակնարկած «կրտսեր դիադեմա»-ով թագադրության պատկերագրական համարժեքը համարելը²:

Իհարկե, որոշ հակասություն է առաջանում այն առումով, որ ՏՔՀ-ի Արտաշիր I-ի արքունի ցուցակում արձանագրության հեղինակ Շապուհ I-ը իրեն չի հիշատակել որպես հպատակ երկրի թագավոր: Տեսականորեն դա կարելի է բացատրել նրանով, որ Հայաստանի մեծագույն մասը Արտաշիր I-ի օրոք մնում էր աննվաճ, և իրեն «Հայաստանի թագավոր» տիտղոսով հիշատակելու դեպքում նա ոչ միայն կմեղանջեր «ճիշտ խոսքի» զրադատական պատգամից, այլև ընթերցողին կզցեր մոլորության մեջ³: Սակայն մեզ ավելի հավանական է թվում երկրորդ բացատրությունը. ՏՔՀ-ի ստեղծման ժամանակ արքայից արքա Շապուհ I-ը կարող էր և չհիշել «Հայաստանի արքա»-ի իր անցյալ կարգավիճակը, քանի որ այն ածանցված էր Իրանի գահաժառանգի ու զորահրամանատարի իր համապետական կարգավիճակից և ստվերվել էր այն մեծ փառքով ու հեղինակությամբ, որ նա ձեռք էր բերել 230-ական թթ. վերջերից Վերին Միջագետքում և Ասորիքում ծավալված ռազմական գործողությունների ժամանակ: Այս վարկածի օգտին է խոսում այն փաստը, որ ՏՔՀ-ի Արտաշիր I-ի արքունիքի թվարկության մեջ Շապուհին իրեն ընդհանրապես չի հիշատակում: Բնականաբար, դրանից բնավ էլ չի հետևում, թե Իրանի գահաժառանգի և փաստացի զորահրամանատարի դերն ու նշանակությունն այն աստիճան ցածր են եղել, որ նա դուրս է մնացել պաշտոնական ցուցակից: Ընդհակառակը, դա հաստատում է մեր այն դրույթը, որ Շապուհը՝ իբրև գահաժառանգ, ստորադասված լինելով Արտաշիր I-ին, միևնույն ժամանակ գերադաս դիրք է զբաղեցրել Իրանի վեհապետին ենթակա ամբողջ

¹ von Gall 1990: 107.

² Մելիքյան 2016: 118:

³ Բավական է հիշել, որ ՏՔՀ-ից շուրջ 30 տարի անց ստեղծված Պայկուլեի արձանագրության մեջ էլ արքայից արքա Ներսեհը, դարձյալ ընթերցողին թյուրիմացության մեջ չզցելու նկատառումով, խախտել է գահակալության առթիվ իրեն շնորհավորելու եկած կառավարիչների ու դեսպանների թվարկման ձևական սկզբունքը և Տրդատ III Արշակունուն հիշատակել է միայն «արքա» տիտղոսով՝ առանց նշելու նրա ներկայացրած երկիրը (Humbach and Skjaervø 1983, § 92). չէ՞ որ այս դեպքում էլ Մեծ Հայքի արևելյան՝ մեծագույն մասը գտնվում էր պարսից տիրապետության ներքո, և Տրդատ III-ի՝ Մեծ Հայքի արևմտյան մասում ունեցած «արքա» տիտղոսը նրա վրա չէր տարածվում (Մելիքյան 2008: 142):

նվիրապետական համակարգի նկատմամբ: Այս իրողությունն իր արտահայտությունն է ստացել Արտաշիրի Փիրուզաբադ II ժայռաքանդակի վրա: Այստեղ Արտաշիրից անմիջապես հետո պատկերված է արքայի հովհարակիրը: Սակայն քանդակագործն աստիճանակարգության հնամենի կանոնից կատարված շեղումը հաջողությամբ շտկել է չափական հարաբերության միջոցով՝ հովհարակրին պատկերելով անհամեմատ փոքր, քան հաջորդող երեք պատկերները: Նրանց մեջ Շապուհը, ով նույնականացվում է, շնորհիվ սաղավարտին քանդակված զինանշանի, ներկայացվել է առաջ, քան մյուս երկու պատկերները, որոնք նույնականացվում են Արտաշիրի համանուն եղբոր և որդու՝ Մերվի և Սակաստանի կառավարիչների հետ: Պատկերների գծային դասավորության պարագայում հստակ ընդգծված դիրքային առավելությունից զատ՝ Շապուհի գերապատվությունը նրանց նկատմամբ արտահայտված է նաև ծոծրակին արված հանգույցից կախ ընկած երկար ժապավեններով դիադեմայով, մինչդեռ մյուս երկուսը, որոնք ՏՔՀ-ում (միջ. պարսկ. 29-րդ տող) հիշատակվում են արքա (*šahrδār*) տիտղոսով, ներկայացվել են պարթևական ժամանակների «սատրապական» դիադեմաներով:

Ե՞րբ է պարսից գահաժառանգ Շապուհը նշանակվել Հայաստանից բռնազավթված մասերի արքա: Ցավոք, այս հարցի վերաբերյալ ո՛չ սասանյան վիմագրերը, ո՛չ էլ մյուս գրավոր աղբյուրները ոչինչ չեն հաղորդում: Նմանապես ոչինչ վկայված չէ նաև հայկական պատմական ավանդության մեջ¹: Այս պայմաններում մեր պատասխանը հիմնվում է բա-

¹ Հայկական ավանդության մեջ որպես «անիշխանության ժամանակ»-ի Հայաստանի Սասանյան կառավարիչներ հիշատակված են միայն «Արտաշիրն» ու նրա որդի Շապուհը (Խորենացի Մ. II, ՀՁ, ՀԷ), որոնց ուսումնասիրողները նույնականացնում են Շապուհ I-ի գահաժառանգ Որմիզդ-Արտաշիրի և թոռան՝ Որմիզդակի հետ: Ընդհանուր առմամբ համաձայնելով այս նույնականացումների հետ՝ հարկ ենք համարում նկատել երկու կարևոր հանգամանք, որոնք կարող են լուսաբանել Հայաստանում Արտաշիր I-ի գահաժառանգ Շապուհի գահակալության փաստի նկատմամբ հայկական ավանդության լռությունը. ա) Արտաշիրի կերպարը խիստ վիպականացած է, և նրա մեջ Արտաշիր Պապականի ու Որմիզդ-Արտաշիրի կերպարներից բացի, վիպական բաղարկման են ենթարկված ոչ միայն Շապուհի, այլև Վարահրան I-ի, Վարահրան II-ի, 276-293թթ. Հայաստանում կառավարած Ներսեհի, հնարավոր է նաև հավանաբար 273-276թթ. այստեղ իշխած Վարահրանի (ապագա Վարահրան II) կերպարները, բ) հայկական ավանդությունը հերոսական պատումին հատուկ տրամաբանությամբ Մեծ Հայքում պարսից տիրապետությունը հաշվել է՝ սկսած վիպական Խոսրովի սպանությունից:

ցառապես պատկերագրական նյութի վրա: Սալմաստի և Նախշ-ի Ռուստամ I ժայռաքանդակների վրա Արտաշիր I-ի թագի և հանդերձանքի ոճական ընդհանրությունները, թվում է, բավարար հիմք են տալիս համարելու, որ Շապուհի խնդրահարույց թագադրությունը տեղի է ունեցել Արտաշիր I-ի գահակալության վերջերին, բայց առաջ, քան 240թ. ապրիլ ամիսը, երբ նա հայտարարվեց կառավարչակից: Սակայն Արտաշիր I-ի Նախշ-ի Ռաջափ III և Փիրուզաբադ II ժայռաքանդակների պատկերագրական նյութի համեմատական քննությունն առաջարկում է այլ թվագրություն: Առաջին հուշարձանը, որն իր հորինվածքի և կատարողական տեխնիկայի համեմատաբար պարզ մակարդակի հիման վրա համարվում է Արտաշիրի անդրանիկ ժայռաքանդակն ու թվագրվում է 230-ական թթ. սկզբներով¹: Երկրորդ ժայռաքանդակի ստեղծումը Վ.Լուկոնինը թվագրում է 235-238թթ.² մատնացույց անելով այն փաստը, որ նրա վրա Արտաշիրը կրում է այնպիսի թագ, որպիսին նախապես ներկայացվել էր 235-238թթ. թողարկված, այսպես կոչված, V6 տիպի դրամների վրա³: Վերոնշյալ ժայռաքանդակներից առաջինի վրա գահաժառանգ Շապուհը ներկայացվել է Արտաշիրից անմիջապես հետո՝ առաջին պլանում, բայց գահաժառանգի խորհրդանշանից զատ ուրիշ պատվանշան չի կրում: Նույն պատվանշանը նա կրում է Փիրուզաբադ II ժայռաքանդակի վրա, սակայն, ինչպես վերը նշվեց, այստեղ պարսից գահաժառանգը կրում է նաև ծոծրակից կախ ընկած երկար ժապավեններով արքայական դիադեմա: Դա թույլ է տալիս Շապուհի՝ իբրև Հայաստանից նվաճված մասերի արքայի, թագադրությունը տեղադրել նշված երկու ժայռաքանդակների ստեղծման միջև ընկած ժամանակահատվածում՝ 231-238թթ.³:

Հայաստանում Որմիզդ-Արտաշիրի գահակալության սկզբնատարին

240թ. Արտաշիր I-ը Հաթրայում գահաժառանգ Շապուհին պսակեց «ավագ դիադեմայով»՝ նրան հայտարարելով կառավարչակից վեհապետ: Այս հանգամանքը, թերևս, կարճում էր պարսից գահաժառանգի՝ դեպի վեհապետական գահ տանող ճանապարհը, բայց չէր վերացնում ո՛չ նրա

Մոռացության տալով նախընթաց ժամանակահատվածում պարսիկների կողմից Հայաստանից տարածքային բռնակցումների փաստը՝ հայկական պատմական ավանդությունը դրանով իսկ Արտաշիրի գահաժառանգ որդուն «գրկել է հողից»՝ նրա գահակալության իրողությունը դատապարտելով արագ մոռացության:

¹ Луконин 1979. 18-19.

² Луконин 1969. 48, прим. 26. Там же, 185.

³ Մելիքյան 2016: 132, 133:

գորապետական գործառույթը, ո՛չ էլ պարսկական գորակայանի վերածված հարավհայկական գավառների անմիջական կառավարչի դերը: Փոփոխություն տեղի ունեցավ միայն Արտաշիր I-ի վախճանից հետո, երբ Շապուհը միանձնյա ստանձնեց վեհապետական իշխանությունը:

Գործելով Արտաշիր I-ի նշած ուղեգծով՝ Շապուհ I-ը «Պարսկական Հայաստանի» գահը հանձնեց որդուն՝ Որմիզդ-Արտաշիրին: Այս իրադարձությունն իր պատկերագրական արտացոլումն է ստացել Սալմաստի ժայռաքանդակի աջակողմյան պատկերախմբում, որտեղ ձի հեծած Շապուհը իշխանության օղակ է մեկնել Որմիզդ-Արտաշիրին, իսկ վերջինս էլ դեպի վեհապետն է մեկնել աջ ձեռքը՝ ստանալու արքայական իշխանության խորհրդանշանը¹: Պատմագիտության մեջ Որմիզդ-Արտաշիրի այս թագադրությունը թվագրել են 261թ.²:

Սալմաստի ժայռաքանդակին նվիրված ուսումնասիրության մեջ քննության ենք առել նաև վերոնշյալ կարծիքը³: Անշուշտ, այն հայկական պատմական ավանդության, «Օգոստոսների պատմության» և ՏՔՀ-ի տվյալների հաշտեցման մի հետաքրքիր փորձ է, որը, սակայն, տեղիք է տալիս բազում առարկությունների, և որ կարևոր է, չի հիմնավորվում Սալմաստի ժայռաքանդակի պատկերագրական տվյալներով: Այսպես, դեռևս 1938թ. Է.Հերցֆելդն էր նկատել, որ Սասանյան արքաներից յուրաքանչյուրն ունեցել է ինքնատիպ տիարա: Այս աքսիոմն ուղղակի բացառում է Որմիզդ-Արտաշիրի թագադրությունը Շապուհ I-ի պաշտոնական ինվեստիտուրայից (242թ. ապրիլի 12) առաջ բերելու հնարավորությունը, քանզի այդ դեպքում անպատասխան է մնում բնականից առաջացող այն հարցը, թե ինչու Շապուհ I-ը չի պատկերվել իր անձնական՝ պարսպատամի զարդով տիարայով, որը լավ հայտնի է նրա դրամներից ու ժայռաքանդակներից: Մինչդեռ Է.Հերցֆելդի հայտնի աքսիոմը ինքնին հասկանալի է դարձնում վիճահարույց իրադարձության ճիշտ ժամանակը. այն փաստից, որ թագադիր Շապուհը ներկայացվել է ոչ թե իր անձնական, այլ Արտաշիր I-ի թասակաձև-կոռոմբոսավոր տիարայով, հետևում է, որ Որմիզդ-Արտաշիրի թագադրությունը՝ իբրև Հայաստանից նվաճված երկրամասերի արքա, կատարվել է Արտաշիր I-ի վախճանից⁴ մինչև Շապուհ

¹ Մելիքյան 2016: 135:

² Երեմյան 1966: 65, 66: ՀԺՊ 1984: 51: Frye 2000: 126; Daryaei 2009: 8; Հարությունյան 2001: 345:

³ Մելիքյան 2016: 61-68:

⁴ Արտաշիր I-ի կառավարման վերջի և մահվան թվականի հարցերը ցայսօր բանավեճի առարկա են: «Մանիի Քյոնյան ժողովածու»-ի տվյալների հիման վրա ներկայումս ընդունված է համարել, որ Արտաշիրը վախճանվել է 242թ.

l-ի ինվեստիտուրան ընկած սեղմ ժամանակամիջոցում՝ 242թ. փետրվարի սկզբներից մինչև 242թ. ապրիլի 12-ը:

Տաբարիի հաղորդման համաձայն՝ Որմիզդ-Արտաշիրի մայրը եղել է Միհրակ արքայի դուստրը և կոչվել է Խուտահ¹, իսկ Համգա ալ Իսպահանին նրա մորը կոչում է Գարդգատ²: Պատմագիտության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, որ Որմիզդ-Արտաշիրը Շապուհի և կայսրության թագուհի Խորանզեմից ծնված դստեր՝ թագուհիների թագուհի Ադուր-Անահիդի որդին էր³: Վ.Հինցի մոտավոր հաշվումներով նա վախճանվել է 273թ. 42 տարեկանում⁴, հետևաբար՝ Շապուհի կողմից թագադրվելու պահին նա պետք է ընդամենը 11 տարեկան լիներ: Սակայն այս հաշվարկն ավելի քան վիճարկելի է, քանի որ Սալմաստի ժայռաքանդակի վրա Որմիզդ-Արտաշիրը պատկերված է թեթև բեղ-մորուքով և գոտուց կախված սրով, ինչից հասկանալի է դառնում, որ նա արդեն հատել է պատանեկության վերին սահմանը:

Մինչ օրս բանավեճի առարկա է այն հարցը, թե ինչով է պայմանավորվել Շապուհի լիիրավ չորս որդիներից երրորդի՝ Որմիզդ Արտաշիրի ընտրությունը որպես գահաժառանգ: Ռ.Ֆրայը, ելնելով այն փաստից, որ Վարահիրանը Շապուհ l-ի օրոք մեծ հեղինակություն չէր վայելել և անվանական կրակի տաճար ունենալու պատվին չէր արժանացել, ենթադրում է, որ նա ծնվել է համեմատաբար ստորակարգ թագուհուց կամ էլ եղել է հարճորդի⁵: Մ.Հաթթերի կարծիքով գահաժառանգության հարցում Շապուհի ավագ որդու՝ Վարահիրանի շրջանցման պատճառը եղել է վերջինիս զրադաշտական հայացքները, որոնք չեն գոհացրել նրա՝ զրվանական դավանանքի հետևորդ հորը⁶: Թ.Դարյաին Որմիզդ-Արտաշիրին գահաժառանգ ճանաչելու գործում վճռորոշ է համարում զորավարական այն մեծ տաղանդը, որ նա դրսևորել է 260-ական թթ. ռազմական գործողությունների ընթացքում:⁷

փետրվարի սկզբներին (Henrichs & Koenen 1982: 4ff., 44; Wiesehöfer 1986: 371-376):

¹ al-Tabarī 1999: 41.

² Hamzah al-Isfahānī 1932.

³ Hinz 1969: 124, 126; Chaumont 1969: 67. Ֆ.Ժինյուի կարծիքով Ադուր-Անահիդի «թագուհիների թագուհի» տիտղոսն ավելի շատ արտահայտում է նրա հասարակական դիրքը, քան ընտանեկան դրությունը (Gignoux 1983: 472):

⁴ Hinz 1969: 139.

⁵ Frye 2000: 127.

⁶ Hutter 1993: 11.

⁷ Daryaei 2009: 10.

Վերը նշված բոլոր վարկածներն էլ հարուցում են բազմաթիվ առարկություններ, որոնցից հատկապես նշելի են երկուսը: Նախ, ինչպես արդեն ասվեց, վաղսասանյան տերության մեջ դեռևս Արտաշիր I-ի կողմից նախապատվություն էր տրվել ոչ թե «ավագության կարգ»-ին, այլ «նիզակի նվաճման» իրավունքից բխող արքայի կամայական ընտրության սկզբունքին¹: Ուստի Շապուհ I-ը այս հարցում միանգամայն ազատ էր՝ հիմնվելու հոր հեղինակավոր նախադեպի վրա և գործադրելու նրանից ժառանգած «կամայական ընտրության» սկզբունքը: Մյուս կողմից՝ հաշվի չի առնվել այն հանգամանքը, որ եթե անգամ տիրապետող լիներ առաջնածնության սկզբունքը, ապա այս կամ այն պատճառով Վարահրանի թեկնածությունը մերժվելու դեպքում գահաժառանգության իրավունքը պետք է անցներ ոչ թե Որմիզդ-Արտաշիրին, այլ Շապուհ I-ի մյուս որդուն՝ Շապուհին:

Ինչ վերաբերում է Թ.Դարյաիի վարկածին, ապա պետք է նշել, որ որևէ առիթ չկա կարծելու, որ Ուր. Սասանյան արքաները Աքեմենյանների օրինակով գահաժառանգի ընտրությունը թողել են վերջին պահին²: Ընդհակառակը, Սալմաստի ժայռաքանդակի վրա Շապուհ I-ի տիարայի ձևն ու Որմիզդ-Արտաշիրի երիտասարդ տարիքը ցույց են տալիս, որ նրա առաջադրումը «Հայաստանի» արքայի, հետևաբար՝ բանակի զորագլխի պաշտոնում կատարվել է Շապուհ I-ի գահակալության սկզբներին, երբ երիտասարդ գահաժառանգն իր տաղանդը դրսևորելու հնարավորություն ունենալ դեռ չէր կարող: Այդուհանդերձ, ինչպես երևում է, Որմիզդ-Արտաշիրի ընտրության գործում կարևորվել են հենց նրա անձնական որակները: Տաքարին Որմիզդ-Արտաշիրի մասին հաղորդում է. «Նա

¹ Ըստ հելլենիստական դարաշրջանից եկող իրավական սկզբունքի՝ «նիզակի նվաճման» իրավունքով ձեռք բերված արքայական իշխանությունը, ինչպես մասնավոր սեփականության ցանկացած այլ ձև, կարող էր ժառանգվել և նոր տիրոջ կողմից տնօրինվել սեփական հայեցողությամբ (Бикерман 1985: 20):

² Համաձայն Տաքարիի հաղորդման. «Երբ Շապուհը մահամերձ էր, նա իր որդի Որմիզդին նշանակեց իբրև կառավարիչ և նրան տվեց հանձնարարական խորհուրդներ՝ պարտավորեցնելով նրան գործել դրանց հիման վրա» (al-Tabari 1999: 39): Սակայն հազիվ թե այս վկայությունը վավերական է, քանի որ այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ իրանական արքունիքներում ընդունված էր վաղ պատանեկան տարիքից գահաժառանգների դաստիարակությունը որևէ հեղինակավոր մեծատոհմիկի վստահելու փորձը (Christensen 1944: 290, 274; Widengren 1969: 69-82): Սրա օրինակը տեսնում ենք Մեծ Հայքի Արշակունիների մոտ՝ հանձինս գահաժառանգի և մարդպետի հարաբերության:

կոչվել էր «Քաջ» և մարմնի կառուցվածքով և արտաքին տեսքով նման էր Արտաշիրին... Նա ականավոր էր... ատլետիկ կառուցվածքով»¹: Իրանական միջավայրում ֆիզիկական կատարելությունն ու գեղեցկությունը գահաժառանգի ընտրության վճռորոշ գործոններից էին²: Եվ եթե վստահենք իր թոռների մեջ ժրամանուկ Որմիզդ-Արտաշիրի նկատմամբ Արտաշիր I-ի հատուկ վերաբերմունքի մասին «Կարանամակ»-ի հաղորդմանը³, ապա կարելի կլինի մտածել, որ Որմիզդ-Արտաշիրի քաղաքական կարիերան կանխորոշվել է դեռևս պապի գահակալության օրոք:

Ակնհայտ է, որ անգամ որդուն պարսկական զորագլխի և «Հայաստանի» արքայի կապակցված պաշտոններում նշանակելուց հետո նրա քաղաքական կարիերան շարունակել է մտահոգել Շապուհ I-ին: Դրանով կարելի է բացատրել այն, որ հոր օրինակով նա ևս զուգակցել է գահաժառանգի դիրքերն ամրապնդելու արքեմենյան և պարթևական քարոզչածները: 250-ական թթ. վերջերին կերտված Նախշ-ի Ռաջափ IV ժայռաքանդակի վրա Որմիզդ-Արտաշիրը պատկերվել է արքաների արքայից անմիջապես հետո, բայց իր բոլոր եղբայրներից առաջ, որով և փաստագրվել է նրա «արքայից հետո երկրորդ»-ի կարգավիճակը⁴: Որմիզդ-Արտաշիրը երկիցս հիշատակված է նաև մոտավորապես 261թ. ստեղծված ՏՅԶ-ում: Սասանյան արքայատան անդամների պատվին կրակի տաճարներ հիմնելու կապակցությամբ արված թվարկման ընթացքում «մեծ թագավոր Հայոց» Որմիզդ-Արտաշիրի կրակի տաճարը հիշատակվում է Շապուհ I-ի և, նրա կնոջ՝ Ադուր-Անահիդի կրակի տաճարներից անմիջապես հետո և նախորդում է իր եղբայրների՝ Մեսենի արքա Շապուհի և Սակաստանի, Թուրանի և Հինդի արքա Ներսեհի կրակի տաճարներին: Իսկ ՏՅԶ-ի այն պարբերության մեջ, որտեղ խոսվում է կրակի տաճարներին կատարվելիք զոհաբերությունների մասին, նա հիշատակված է Գիլյանի արքա Վարահիրանից և Մեսենի արքա Շապուհից⁵ հետո, բայց Սակաստանի, Թուրանի և Հինդի արքա Ներսեհից առաջ: Որմիզդ-Արտաշիրի այս երկակի դրությունը բացատրվում է նրանով, որ առաջին դեպքում Սասանյան արքայազները հիշատակվել են ըստ Շապուհ I-ի

¹ al-Tabarī, 1999: 41-42.

² Ксенофонт 1976: I, 2.1: Հերոդոտոս, 7, 187:

³ Книга деяний Ардашира сына Папака 1987. XVIII, 19-20.

⁴ Луконин 1979. 17.

⁵ Վ.Լուկոնինը, ելնելով այն փաստից, որ ՏՅԶ-ն (պարթ. 25-րդ տող) Մեսենի կառավարիչ է հիշատակում Շապուհի կնոջը՝ Դանեկ թագուհուն, եզրակացնում է, որ արձանագրության ստեղծման պահին Շապուհն արդեն վախճանված էր և արձանագրության մեջ հիշատակվել է հետմահու:

արքունիքում գրադեցրած պատվո աստիճանի, իսկ երկրորդ ցուցակում ըստ իրենց տարիքի¹:

Տաբարին Որմիզդ-Արտաշիրի մասին հաղորդում է. «Երբ Արտաշիրը վախճանվեց, և թագավորական իշխանությունն անցավ Շապուհին, նա Որմիզդին նշանակեց Խորասանի նահանգապետ և ուղարկեց այնտեղ: Որմիզդը վարեց ինքնուրույն քաղաքականություն, իրեն ենթարկեց հարևան երկրամասերի ժողովուրդների տիրակալներին և իրեն դրսևորեց որպես միանգամայն հպարտ և շնորհալի կառավարիչ»²: Ակնհայտ է, որ հեղինակն այստեղ շփոթել է պարսից գահաժառանգի կառավարած երկրի անունը՝ Հայաստանի փոխարեն նշելով Խորասան անունը: Այդ շփոթն ակնհայտ է դառնում նաև նրանով, որ III դ. առաջին կեսին Սասանյանների արտաքին քաղաքականության արևմտյան ուղղվածության պայմաններում պարսկական զորքի ռազմավարական հենակետի դերը վերապահված էր ոչ թե Երանշահի արևելքում տարածվող Խորասանին, այլ Հռոմեական Արևելքի և Արշակունիների հայկական պետության գլխին կախված հարավհայկական գավառներին: Սակայն տվյալ դեպքում կարևոր է այն, որ Տաբարին, հստակ նշելով Որմիզդ-Արտաշիրի նշանակման ժամանակը (Արտաշիր I-ի մահ (242թ.) = Շապուհ I-ի միանձնյա գահակալություն = Որմիզդ-Արտաշիրի նշանակում), նաև համակցում է վերջինիս գահաժառանգի կարգավիճակը նրա իրականացրած ռազմավարչական գործառույթների հետ:

«Անիշխանության ժամանակ»-ի սկիզբը

III դ. 40-ական թվականներից Հռոմի դեմ պայքարում պարսիկները փոխեցին իրենց ռազմավարությունը: Նախկին միամյա արշավանքների փոխարեն պարսկական զորքերը սկսեցին տարբեր ուղղություններով ծավալել տևական ռազմական գործողություններ: Այս փոփոխությունը Որմիզդ-Արտաշիրին դարձրեց Շապուհ I-ի նվաճողական քաղաքականության կենտրոնական դեմքերից մեկը՝ նրան ընձեռելով ինքնուրույնություն և նախաձեռնություն:

Ինչպես երևում է, առաջին հերթին նրա ուսերին է դրվել 244թ. Միսիխիսի պայմանագրով Մեծ Հայքի պարսկա-հռոմեական բաժանման իրագործման խնդիրը, մի պայմանագիր, որը Հայաստանի և Միջագետքի քարտեզը խմբագրել էր հոգուտ Սասանյանների, բայց գործնականում մնացել էր անկատար մի կողմից՝ հայոց արքա Տրդատ II-ի դիմադրության,

¹ Weber 2007: 387-418; Shayegan 2004: 462.

² al-Tabarī 1999: 41-42.

մյուս կողմից՝ պարսից դեմ նրա պայքարին Ֆիլիպ Արաբ կայսեր օժանդակության պատճառով¹: 252/253թթ. պարսից գահաժառանգին հաջողվեց կոտրել հայոց դիմադրությունը և ստիպել Տրդատ II-ին հեռանալ Հռոմեական կայսրության տարածք²:

Հայագիտության մեջ տարածված կարծիքի համաձայն՝ Տրդատ II-ից հետո պարսիկների համաձայնությամբ հայոց գահին նստել է նախ նրա գահաժառանգ որդին՝ Խոսրովը, որը կառավարել է 252/253-257/258թթ. և սպանվել պարթև Անակի կողմից, ապա, դարձյալ պարսիկների համաձայնությամբ, երկիրը կառավարել է ոմն Արտավազդ: Համաձայն նույն կարծիքի՝ Շապուհ I-ը միայն Եդեսիայի մոտ Վալերիանոս կայսեր դեմ 259թ. տարած հաղթանակից հետո է որ, ապահով զգալով իրեն, գահընկեց է արել հիշյալ Արտավազդին և Հայաստանը հանձնել իր գահաժառանգ որդի Որմիզդ-Արտաշիրին: Սրանով էլ սկսվել է այսպես կոչված «անիշխանության ժամանակը»³:

Սակայն այդ մեկնաբանության մեջ անքննադատորեն, իսկ որոշ դեպքերում կանխակալ ձևով են կարևորված հայկական և հռոմեական աղբյուրների, ինչպես նաև ՏՄԶ-ի տվյալները⁴: Ավելորդ համարելով վերստին այդ հարցին անդրադառնալը՝ նշենք միայն մի կարևոր հանգամանք. իսկապես Շապուհ I-ի Նախշ-ի Ռուստամի ժայռաքանդակը և ՏՄԶ-ն, որտեղ Որմիզդ-Արտաշիրը հիշատակված է «մեծ թագավոր Հայոց» տիտղոսով, ստեղծվել են Վալերիանոսի դեմ Շապուհ I-ի տարած տպավորիչ հաղթանակից հետո: Սակայն դրանից բնավ էլ չի հետևում, թե նա այդ պաշտոնում նշանակվել է հենց Վալերիանոսի պարտությունից հետո: ՏՄԶ-ում այդ երկու իրողությունները որևէ կերպ աղերսված չեն:

1898թ. Յ.Մարկվարտը, կատարելապես անհաղորդ լինելով ՏՄԶ-ին, կարծիք է հայտնել առ այն, որ Հայաստանը պարսիկների կողմից նվաճվել է 252թ. ոչ շատ անց⁵: Հետագայում Մ.Ռոստովցևը, Հ. Պերպլերեանը, Վ.Լուկոնինը, Կ.Թումանովը, Է.Քերենհոֆենը⁶ և այլք, ավանդական աղբյուրներից զատ տնօրինելով նաև ՏՄԶ-ի ընձեռած տվյալները, Հայաստանում «մեծ արքա հայոց» Որմիզդ-Արտաշիրի գահակալության, հետևա-

¹ Մելիքյան 2006թ: 50-52:

² Zonaras, XII, 21.

³ Երեմյան 1966: 62-64; 1975: 13-21: Մարտիրոսյան 1975: 151-171; 1977: 204, 205; 1979: 46, 47:

⁴ Մելիքյան 2016: 61-68:

⁵ Marquart 1895, 652.

⁶ Rostovtzeff 1943: 33; Պերպլերեան 1944: 171: Луконин 1969: 33; Toumanoff 1969: 254; Kettenhoffen 1982: 41. 84; Shayegan 2004: 462.

բար և «անիշխանության ժամանակ»-ի սկզբնատարին համարել են 252/253թթ.: Այս մեկնաբանությունը թվում է ավելի կոտ և տրամաբանված. Սասանյանների մեծապետական ծրագրերում Հայաստանին վերապահված դերը և հատկապես Հռոմեական Արևելքի նկատմամբ նրա ունեցած ռազմավարական դիրքն իսկապես բացառում են, որ տևական պայքարի արդյունքում նրան տիրանալուց հետո Սասանյաններն այստեղ ճանաչեին տապալված արքայատան ներկայացուցչի իշխանությունը¹: Ռազմավարչական նպատակահարմարությունից ելնելով՝ այն պետք է դրվեր գահաժառանգ և զորահրամանատար Որմիզդ-Արտաշիրի իշխանության ներքո:

Որմիզդ-Արտաշիրի կողմից Հայաստանի վերջնական նվաճման 252թ. է մատնացույց անում նաև «Օգոստոսների պատմություն»-ը: Կյուրի-դասի կենսագրության մեջ հաղորդվում է, թե սա «Մերձենալով արքա Շապուհի հետ և դառնալով նրա դաշնակիցը՝... հռոմեական երկիր բերեց նաև Օդոմաստեսին, ապա Շապուհին»²: Դեռևս Թ.Նյուլդեքն իրավացիորեն *Odomastes*-ը համարել է *Ōr(o)mazdēs*–Որմիզդ անվան լատինականացված *Oromastes* ձևի աղավաղումը³: Այս լուծումը, որի հետ համաձայնել են նաև այլ ուսումնասիրողներ, թույլ է տալիս կարծելու, որ Հռոմի դեմ Շապուհ I-ի երկրորդ պատերազմի սկզբներին Որմիզդ-Արտաշիրն ինքնուրույն ռազմական գործողություններ է իրականացրել Կապադովկիայում⁴, իսկ այստեղից ուղղվել է դեպի Ասորիք⁵ հոր հետ միացյալ

¹ Մեր կարծիքով անընդունելի է վիպական «Խոսրով»-ի կերպարը անդամահատելը և իրական Տրդատ II-ից հետո գահաժառանգ Խոսրովին գահակալության ժամանակ և տարածք հատկացնելը: Տրդատը հայոց արքան էր, որը հանգամանքների բերումով ստիպված էր լքել իր երկիրը, իսկ Խոսրովը նրա գահաժառանգն էր, որ հոր փախստյան պարագայում պետք է հետևեր նրան: Պարզապես հայկական պատմական ավանդությունը տևական ժամանակի ներգործությամբ, բանավոր հիշողությանը բնորոշ հերոսապատումի տրամաբանությամբ և վերջապես, Տրդատ III-ին մշակութային հերոսի տիպարին հարմարեցնելու հրամայականով նախ «գահ է շնորհել» վերջինիս հորը՝ Խոսրովին, ապա նրան է վերագրել Տրդատ II-ի գործունեությունը և վերջապես նույն նպատակադրումով նրա փախուստը վերափոխել հարազատի (ըստ Եղիշեի՝ եղբոր)՝ Սուրենյան (Արշակունի) Անակի կողմից դավադիր սպանությամբ:

² SHA, Tyranni Triginta, II, 2.

³ Nöldeke 1878: 69, Anm.1.

⁴ Rostovtzeff 1943: 26, 42:

⁵ Weber 2007: 418; Shayegan 2004: 463.

ուժերով գրոհելու «ողջ արևելքի քաղաքամայր» Անտիոքը¹: Տվյալ դեպքում խիստ ուշագրավ է այն, որ ՏՅԶ-ն հաղորդելով, որ Հռոմի դեմ երկրորդ պատերազմի ժամանակ պարսկական զորքերը հասել են մինչև Դոմանա և Սատադ, գրավված քաղաքների ցուցակում Մեծ Հայքի որևէ բնակավայր չի հիշատակում: Մեր համոզմամբ դա լրացուցիչ անգամ խոսում է այն մասին, որ Հռոմի դեմ մեծ պատերազմի սկսվելուց (253թ.) առաջ պարսիկներն արդեն նվաճել էին ողջ Մեծ Հայքը և այն համարում էին պարսկական տիրույթ:

Վերոնշյալ դիտարկման տեսանկյունից միանգամայն այլ լույսով է իմաստավորվում Ագաթանգեղոսի վկայությունը հայոց խոսքով (իմա՝ Տրդատ II) արքայի՝ Արտաշիրի դեմ մղած տասնմեկամյա պատերազմի մասին²: Հ.Աստուրեանի գնահատմամբ մատենագրի այդ վկայությունը. «Օդոյ մեջ կախուած խոսք մ' է. Վասնզի չենք գիտեր թէ երբ կը սկսին անոնք և երբ կը վերջանան»³: Սակայն այն դադարեց «օդի մեջ կախված» մնալ այն պահից, երբ հասկացվեց հայկական պատմական ավանդության մեջ «Արտաշիր»-ի և «հայոց խոսքով արքայի» կերպարների կոնտամինացիոն բնույթը⁴: Այժմ մեզ հայտնի առանցքային փաստերի համադրությամբ միանգամայն վստահ կարելի է նշել Ագաթանգեղոսի հիշատակած 11-ամյա պայքարի ստորին և վերին ժամանակային սահմանները:

Տակավին 242թ. հարավհայկական երկրամասերի արքան և այստեղ տեղակայված պարսկական զորքերի զորագլուխը, հետևաբար՝ նաև Հայաստանի մյուս մասերի նվաճման համար ջանքեր գործադրողը նույն Որմիզդ-Արտաշիրն էր, որի կերպարը անունների նմանության պատճառով հայկական ավանդության մեջ հարակցվել է «Արտաշիր»-ի հավաքական կերպարի մեջ: Եվ եթե Որմիզդ-Արտաշիրի գահակալության առաջին տարվանից՝ 242թ., հաշվենք 11 տարի, կստացվի 252/253թթ., ինչը համապատասխանում է Գալլուս կայսեր կառավարման վերջին տարվան: Հետևաբար, միանգամայն արդարացված կլինի այդ թվականը պարսիկների կողմից Հայաստանի վերջնական նվաճման և հայոց պատմության մեջ այսպես կոչված «անիշխանության ժամանակ»-ի սկզբնավորման տարին համարելը:

Անշուշտ, առանձին վերցրած Արտաշիրի դեմ խոսքովի պայքարի 11-ամյա տևողության մասին Ագաթանգեղոսի հաղորդումը սկզբունքորեն

¹ Zosimos, I, 28, 32.

² Ագաթանգեղոս, 23:

³ Աստուրեան 1912: 242, ծան. 1:

⁴ Աբեղյան 2013: 182, 183; Մանանդյան 1957: 85; Kettenhoffen 1982: 38-42:

հակասում է հեղինակի ավելի վաղ կատարած վկայությանը, ըստ որի՝ հայ-պարսկական պատերազմը սկսվել է Արտավան Արշակունու սպանության հաջորդ տարվա (225թ.) սկզբներին¹: Սակայն, կարծում ենք, շփոթի պատճառն այստեղ ոչ թե հեղինակը, այլ նրան հասած բանավոր ավանդությունն է, որտեղ Արտաշիրի կերպարն արդեն խորապես վիպականացել էր և իրեն էր հարակցել նաև Որմիզդ-Արտաշիրի կերպարը: Ամենայն հավանականությամբ, Որմիզդ-Արտաշիրի դեմ հայոց արքայի 11-ամյա պայքարի մասին փաստը Ագաթանգեղոսին հայտնի է եղել ինչ-որ վավերական աղբյուրից, և նա այն ներառել է իր «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ՝ չնկատելով, որ հայոց խոսրով (Տրդատ II) արքայի գահակալության վերջին 11 տարվա ընթացքում նրա դեմ պայքարած «Արտաշիր»-ը չէր կարող նույնական լինել Արտավան Արշակունուն տապալած Արտաշիր Պապականի հետ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արեղյան Մ. 2013, Երկեր, հ. Ա, Երևան:

Ագաթանգեղոս 1983, Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, քննական
բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխ. թարգմ. և
ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան:

Ադոնց Ն. 1987, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան:

Աստուրեան Հ. 1912, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաս-
տանի և Հռոմայ 190-էն ն. Ք. մինչև 428 յ. Ք., Վիեննա:

Երեմյան Ս. 1966, Նախշ-ի Ռուստամի «Քաաբա-ի Զարդուշտ» հուշարձա-
նի վկայությունները Հայաստանի մասին, ՊԲՀ 2, 59-72:

Երեմյան Ս. 1975, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ V-ի
ժամանակ (252/253-261), ՀՀԳ 1, 13-22:

Խորենացի Մ. 1913, Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխա-
տութեամբ Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս:

Հարությունյան Բ. 1982, Մեծ Հայքի թագավորության հարավ-արևմտյան
երկրամասերի վարչաքաղաքական կազմությունը, ԲԵՀ 2, 79-93:

Հարությունյան Բ. 2001, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման
համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան:

Հերոդոտոս 1986, Պատմություն ինը գրքից, Երևան:

Մանանդյան Հ. 1957, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության,
հ. Բ, մաս Ա, Երևան:

¹ Ագաթանգեղոս, 19:

- Մարտիրոսյան Ա. 1975, Հայաստանը և առաջին Սասանյանները, ՊԲՀ 3, 149-172:
- Մարտիրոսյան Ա. 1979, Սասանյանները և Հայաստանի քաղաքական շրջադարձը III դարում, ՊԲՀ 1, 45-59:
- Մարտիրոսյան Ա. 1977, Սասանյանների արևմտյան նվաճումները և Հայաստանը, ՊԲՀ 1, 195-206:
- Մելիքյան Ա. 2003, Մեծ Հայքի Արշակունի արքաների Պարթևական տերության երկրորդը լինելու հարցի շուրջ, ԼՀԳ 1, 18-28:
- Մելիքյան Ա. 2006ա, Տրդատ III Արշակունու գահակալության հարցի շուրջ, ԲՎՊՄԻ 1, 112-117:
- Մելիքյան Ա., 2006բ, Պարսկա-հռոմեական հակամարտության և Միսի-խիսի պայմանագրով Հայաստանի դե յուրե բաժանման հարցի շուրջ, ՎԱ 1 (56), 50-52:
- Մելիքյան Ա. 2008, Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության ժամանակի և նշանակության մասին, ԲՎՊՄԻ 3, 132-144:
- Մելիքյան Ա. 2008, Մեծ Հայքի 276 թ. պարսկա-հռոմեական բաժանումը, ՎԱ 2-3, 25-39:
- Մելիքյան Ա. 2016, Սալմաստի ժայռաքանդակը: Պատմական Հայաստանի Սասանյան մի հուշարձանի մեկնաբանություն, Երևան:
- Մշիխա Ջեխա, 1976, Ադիաբենեի եկեղեցու պատմություն, թարգմ. Բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ.Գ.Մելքոնյանի, ՕԱՀՀՄ, Ասորական աղբյուրներ, հ. 8, Երևան, 63-116:
- Մուշեղյան Ա. Վ. 2007, Մովսես Խորենացու դարը, Երևան:
- Պերպերեան Հ. 1944, Որմիզդ-Արտաշիր մեծ արքա Հայաստանի, Զվարթնոց II, 167-173:
- Սարգսյան Գ. 1965, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան:
- Бикерман Э. 1985, Государство Селевкидов, Москва.
- Книга деяний Ардашира сына Папака, 1987, перевод Чунакова О. М., ППВ LXXVIII, Москва.
- Ксенофонт 1976, Киропедия, Барухович Б. Г, Фролов Э. Д., Москва.
- Луконин В. Г. 1969а, Культура Сасанидского Ирана, Москва.
- Луконин В. Г. 1969б, Завоевание Сасанидов на Востоке и проблема абсолютной кушанской хронологии, ВДИ 1-2, 20-44.
- Луконин В. Г. 1979, Иран в III веке, Москва.
- Меликян А. 2013, Институт «Второй после царя» в иранской государственной системе Ахеменидской эпохи, МИ 4, 88-118, Псков.
- Саркисян Г. 1960, Тигранакерт, Москва.

- Фаррох К. 2009, Персы: армия великих царей, Москва.
- Феофилакт Симокатта 1957, История, Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы, пер. С.Кондратьева, прим. К. Осиповой, Москва.
- Хуршудян Эд. 1992, Иранская военно-административная терминология и проблема четырехчленного деления Сасанидского Ирана, ИФЖ 1, 175-186.
- Хуршудян Эд. 2003, Армения и Сасанидский Иран (историко-культурологическое исследование), Алматы.
- Шмидт А. Н. 1958, Материалы по истории Средней Азии и Ирана, УЗИВАН XVI, 471-474, Москва-Ленинград.
- al-Tabarī 1999, The History of al-Tabarī (Ta'riḫ al-rusul wa'l-mulūk): Vol.V, The Sāsānids, the Byzantines, the Lakhmids and Yemen. Transl. and annotated by C. E. Bosworth, Albany, New York.
- Ammianus 1874-1875, Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt. Rec. V. Gardthausen, Vol. 1-2, Lipsiae.
- Avrelius Victor 1994, De Caesaribus. Translated with an Introduction and commentary by H. W. Bird, Liverpool.
- Chaumont M-L. 1969, Recherches sur L'Histoire D'Arménie, Paris.
- Christensen A. 1944, L'Iran sous les Sassanides, 2nd ed., Copenhagen.
- Daryaee T. 2009, Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire, London, New York.
- Dignas B., and Winter E. 2007, Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals, Cambridge.
- Dio Cassius MCMXIV – MCMLV, Dio's Roman History in Nine Volumes, with an English Translation by Earnest Cary on the Basis of the Version of Herbert Baldwin Foster London-Cambridge, Massachusetts.
- Frye R.N. 2000, The Political History of Iran Under The Sasanians, CHI III(I), 116-180, Cambridge.
- Gignoux Ph. 1983, Ādur-Anāhīd: 3-rd Century CE Sasanian "queen of queens", Elr, Vol. I, Fasc. 5, 472.
- Ghirshman R. 1962, Iran: Parthes et Sasanides, Paris.
- Gnoli T. 2002, 'Pasgribā' at Hatra and Edessa, Ideologies as Intercultural Phenomena. Proceedings of the Third Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project. Held in Chicago, USA, October 27-31, 2000 (ed. A.Panaino and G.Pettinato), Milano, 79-87.
- Grabowski M. 2011, Ardašīr's Struggle against the Parthians: Towards a

- Reinterpretation of the Fīrūzābād I Relief, *IrAn* 46, 207-233.
- Hamzah al-Iṣfahānī 1932, *Annals*, Transl. from Arabic by U.M. Daudpota, Bombay.
- Henrichs A. 1979, *The Cologne Mani Codex Reconsidered*, *HSCPh* 83, 339-367.
- Henrichs A. & Koenen L. 1982, *Der Kölner Mani-Kodex* (P. Colon. inv. nr. 4780), *ZPE* 48, 1-85.
- Henrichs A. and Koenen L. 1970, *Ein grieshischer Mani-Codex*, *ZPE* 5, 97-216.
- Herodianus 1970, *Ab excessu divi Marci libri octo*, London.
- Herzfeld E. 1932, *A New Inscription of Xerxes from Persepolis*, Chicago.
- Hinz W. 1969, *Altiranische Funde und Forschungen*, Berlin.
- Humbach H. and Skjaervø P. O. 1983, *The Sasanian Inscription of Paikuli*, Part 3.1. Restored text and translation, Wiesbaden.
- Hutter M. 1993, *Manichaeism in the Early Sasanian Empire*, *Numen*, Vol. 40/1, 2-15.
- Kettenhoffen E. 1982, *Die römisch-persischen Kriege des 3 Jahrhunderts n. Chr. Nach der Inschrift Šāhpuhrs I. an der Kaabe-ye Zartošt (ŠKZ)*, Wiesbaden.
- Marquart J. 1895, *Beiträge zur Geschichte und Saga von Ērān*, *ZDMG* 49, 628-672.
- Nöldeke Th. 1878, *Geschichte des Artachšīr i Pāpakān*, *Bezenberger's Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* 4, 22-69.
- Nöldeke Th. 1879, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden - Aus der arabischen Chronik des Tabari*, Leiden.
- Rostovtzeff M.L. 1943, *Res Gestae Divi Saporis and Dura*, *Berytus* 8, 17-60.
- The Scriptores Historiae Augustae*, 1991, 1993, 1982, ed. and tr. David Magie, 3 vols., Cambridge.
- Shahbazi Sh. 2001, *Early Sasanians' Claim to Achaemenid Heritage*, *Nāme-ye Irān-e Bāstān* 1, 61-73.
- Shahbazi Sh. 2002, *Shapur I. i, History, Elr*, Originally Published: July 20. <http://www.iranicaonline.org/articles/shapur-i>
- Shavarebi E. 2014, *A Reinterpretation of the Sasanian Relief at Salmas*, *IrCa* 18, 115-133.
- Shayegan R. 2004, *Hormozd I, Elr XII, Fasc. 5*, 462-464.
- Soudavar A. 2009, *The Vocabulary and Syntax of Iconography in Sasanian Iran*, *IrAn* 44, 417-460.
- Sprengling M. 1953, *Third century Iran, Sapor and Kartir*, Chicago.

- Sundermann W. 1986, Studien zur kirchengeschichtlichen Literatur der iranischen Manichäer I, AoF 13, 40-92.
- The Chronicle of Arbela, 1985, Engl. transl. by T. Kroll, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Syri, t.200, Lovanii.
- The Letter of Tansar, 1968, translated by M. Boyce, Roma.
- Toumanoff C. 1969, The Third Century Armenian Arshacids. A Chronological commentary, REA VI, 333-381.
- von Gall H. 1990, The Figural Capitals at Taq-e Bostan and the Question of the so-called Investiture in Parthian and Sasanian Art, SRAA I, 99-122.
- Weber U. 2007, Hormezd I, Kung der Kung von Ērān und Anērān, IrAn 42, 387-418.
- Widengren G. 1969, Der Feudalismus im alten Iran, Cologne and Opladen.
- Wiesehöfer J. 1986, Ardašir I i. History, Elr II, Fasc. 4, 371-376.
- Zonaras Joannes 1868-75, Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum, ed. L. Dindorf, 6 vols. in 3, Leipzig.
- Zosimos 1967, Historia nova; the decline of Rome. San Antonio.

ON THE SASANIAN CROWN PRINCES ENTHRONEMENT ORIGIN AND SIGNIFICANCE IN ARMENIA^u

Melikyan Arthur

(Vanadzor State Pedagogical University)

The exploration of writing sources and the Sasanian reliefs shows that the ruling of Sasanyan crown princes in Great Armenia began earlier than it was usually imagined in historiography. It was sourced in undertigrisian provinces Angeghtun, Mets Tsopk, Arzan, Tsavdeq, Korduq, which were conquered from Great Armenia by Persians in the 220th. Here sucessively ruled the inheritor of Artashir the 1st and the commander of the Persian army Shapuh (from 230 to 242), then the latter's crown prince Hormizd-Artashir (from 242 to 253). Therefor, its not right to identifie the terms "The ruling of Sasanian crown princes in Armenia" and "The time of anarchy" both in time and in content.

In 252 Hormizd-Artashir conquered the other parts of Great Armenia forcing the Armenian king Tiridat to leave the country. After that the Persian crown prince Hormizd-Artashir became the ruler of Great Armenia. Therefor after the definitive conquest of Armenia in 252, it should be noted the «time of anarchy» of Armenian history. Our investigation shows that we have no

tendency to present this country ruled by the Sasanyan crown princes in Armenia in the 3-rd century within the Sasanyan military-administrative system. Actually that phenomenon was the part of the Sasanian first ruler's policy to solve the crowning problems. Choosing the crown in the way of monopoly the Sasanian king of kings did their best to strengthen their smart sets positions as much as they could. For the transference of the throne they chose the types of iconography preaching used in earlier Achaemenid Empire with the military-administrative mechanisms used in Parthian Empire. Particularly after the example of the Parthian Arshakids, the Sasanyan Emperors gave the crown princes a chance to gain some military-administrative experience providing them with the Persian troops guidance, as well as with separate points of support in the country's outer front-line and accentuated their "Second position after the sovereign" in the government state system.